

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 2 (2023)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/EIWC1999>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/TLXD6446>***Б. Оспанов**

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,

Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

*e-mail: bakhtiar_aa@mail.ru**ЕРІМБЕТ КӨЛДЕЙБЕКҰЛЫНЫҢ ИСЛАМИ
ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ**

Мақалада Сыр бойы мен Арал теңізі маңында ғұмыр кешкен, ислами дүниетаным қағидаларын ұстанған ақын, шайырлар шығармашылығындағы негізгі тірек, басты бағыт – дін болғаны, бұл шығармалардың XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихында айрықша маңызға ие екендігі, олардың діни-танымдық шығармаларында Құран Кәрім аяттары мен Мұхаммед пайғамбар Хадистерін насихатталғаны, адамгершілік, имандылық рухында жыр толғап, азаматтық пікір тұғызғаны, Сыр сүлейлерінің адам өмірі турасындағы ойлары да мұсылмандық тұрғыда қалыптасқаны көрсетіліп, Сыр сүлейлер ішінде Ерімбет Көлдейбекұлының XIX ғасырдың соңғы ширегі мен XX ғасыр басындағы діни-ағартушылық бағытта өзіндік орны бар ақын екендігі, қазақ ақын-жыраулары шығармашылығында жиі кездесетін жалаң өсиет, дидактикалық, мақал-мәтелдік үлгідегі терме жанры алғаш рет осы Ерімбет шайыр шығармаларында логикалық және көркемдік шеберлік арқылы бұзылып, кейін репродуктивті әдіспен екінші қайтара жүйеленгенде шығыстық поэзия элементтерімен ауыстырылып, терме мазмұн мен түр жағынан жаңарып, қайта жаңғыртылғаны, оның күллі адамзатқа ислам идеологиясы ұсынған жаңа жүйені насихаттаушы және Сыр сүлейлері арасында дамыған ескішіл бағыт – қадим негізінде тәрбиеленіп, герменевтикаға бой ұсынған тәпсіршіл шайыр, софьылық тәрбиеге суарылған поэзияның туын көкке көтерген алдыңғы шептегі жаңашылдардың бірі екендігі, оның ағартушылығы исламдағы күрделі мәселелер мен шаригат шарттарын жыр-уағыз арқылы айта отырып халықтың көзін ашып, көкірігін ояту

мәселеріне негіздегені, шайыр шығармаларынан қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды, әділетті қоғам орнауды армандау, елді, ұрпақты адамилыққа, тазалыққа, шыншылдыққа, елжандылыққа, білімге құштарлыққа, сыйластыққа және т.с.с. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға тәрбиелеу мақсаты анық көрінетіні нақты мысалдар арқылы дәлелденеді.

Кілтті сөздер: Ерімбет шайыр, ислами дүниетаным, тәсіршілдік, адам тәрбиесі, ұлт тәрбиесі.

Кіріспе

Ислам дінін негіз ете өмірге келген Сыр сүлейлері шығармаларының көп мәселені қамтығаны да, бұл шығармалардың ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихында айрықша маңызға ие екендігі де өлең-жыраларын насихатқа құралған арнау өлеңдерден бастап, дінтанымдық және ағартушылық бағытты ұстануымен айқындалады. «Сыр бойы ақындарының туындыларын зерделей отырып, олардың діни-танымдық шығармаларында Құран Кәрім аяттары мен Мұхаммед пайғамбар Хадистерін насихаттағанын, адамгершілік, имандылық рухында жыр толғап, азаматтық пікір туғызғанын аңғарамыз Сыр сүлейлерінің адам өмірі турасындағы ойлары да мұсылмандық тұрғыда қалыптасқан»[1, 76.], – дейді Ғ. Ө. Тұяқбаев. Бұл пікірді біз де қуаттаймыз. Сыр бойындағы діни-ағартушылық бағыт өкілдері ислам дінін негіз ете отырып, зайырлы қоғам құруды армандады, ұрпақ тәрбиесінде адамилыққа, тазалыққа, шыншылдыққа, елжандылыққа, білімге құштарлыққа, сыйластыққа және т.с.с. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға дін тірек болатынын түсінді. Осыған орай Сыр өңірі де дәстүрлі діндердің қазақ даласындағы екінші отанына айналды.

Сыр сүлейлер ішінде Ерімбет Көлдейбекұлы – ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасыр басындағы діни-ағартушылық бағытта өзіндік орны бар ақын. Әдетте, өзіне дейінгі қатып, семіп қалған сенді бұзып, дәстүрге жаңалық әкеле қоятындар сирек. Он тоғызыншы ғасырдың орта тұсында Сыр өңірінде эпикалық жыршылық үрдістің асқақтай дамығандығы соншалық, өлкедегі әншілік, күйшілік, сал-серілік сияқты өнер түрлері өздерінің табиғи қалыпта өмір сүрулерін саябырсытып, эпик жыршылар ықпалынан жұтыла бастаған. Оның үстіне Хиуа мен Қоқан, Қытай мен Ресей сияқты алып империялардың саяси-рухани әсері мен жалпыадамзаттық ислам мәдениетінің күн санап күшею әсерінен әдеби, мәдени, діни, ағартушылық ағымдардың белең алған шағында өскен орта дәстүрі мен ұлттық ерекшеліктерге құрмет көрсете отырып, өзіндік соны сүрлеу қалыптастыру айтар ауызға ғана оңай шаруа.

Қазақ ақын-жыраулары шығармашылығында жиі кездесетін жалаң өсиет, дидактикалық, мақал-мәтелдік үлгідегі терме жанры алғаш рет осы Ерiмбет шайыр шығармаларында логикалық және көркемдік шеберлік арқылы бұзылып, кейiн репродуктивті әдіспен екiнші қайтара жүйеленгенде шығыстық поэзия элементтерімен ауыстырылып, терме мазмұн мен түр жағынан жаңарып, қайта жаңғыртылды. Ерiмбет Көлдейбекұлы осылайша терменің Шығыс дидактикасы мен діни уағыз түріндегі Сыр бойындағы жаңа үлгісін жасап шықты. Бұл үрдісті кейiн Сыр сүлейі Тұрмағамбет Iзтілеуов сияқты шәкiрті түбегейлендiрiп, бояуын қанықтырып, дамыта түсті. Сөйте тұра, Ерiмбет шайыр байырғыклассикалықжыраулық үлгіден де түгелдей қол үзiп кетті дей алмаймыз.

Ерiмбет шайыр Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың жақын серігі, туысы, төртiнші халиф – Әлидіңерлікті жорықтарын өзiнiң «Ақтам саһаба», «Хазiрет Ғали мен Дариха қыз», «Хазiрет Ғали мен Мағауияның соғысы» деген дастандарында және терме, толғауларында көп жырлаған. Әйтсе де, қазақ қаһармандық эпосындағыдай шығарманың ертегілік-аңыздық сарынмен басталуы, ғажайып туу мотивтері, толып жатқан ауызша эпос дәстүрiнiң заңдылықтары Ерiмбет дастандарында жоққа тән.

Жаһандық дамуда дiн – адамзат баласының басты тірегі болғандықтан, қай кезде дешешуші рөл атқарған. Мұны өз өлкеміздің өткенiнен-ақ көруге болады. Мәселен, Сыр топырағы ислам дінінің қазақ даласындағы екiнші отаны болды. Ерiмбет ақын да ислам діні арқылы көркем мінез, салиқалы сабыр, тіректі таяныш тапты. Бала кезінде ауыл молдасынан тіл сындырып қана қоймай, бастауыш ибтидай, орта рушдия оқыған Ерiмбет кейiн, кемелді кезінде білімін Хиуада жалғастырады. «Құдай бір, Құран шын!» деп илансаныз, Шыққанша жан кеудеден шек алмайсың» деген имантұрғысының ақиқатты дұрыс түйсiнген шайыр төл шығармаларының мазмұнында «Көңліңнен һақ жадына ашсаң ұя, Қапылатта ғапыл ұйықтап жата алмайсың» –деп, қара халықтың исламды жадқа алмағандықтан азып бара жатқанын айтып, сол «азығы жоқтарға» сара жол нұсқаудан бір танбайды.

Ерiмбет өмір сүрген ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың алғашқы он жылдық кезеңінің өзінде Қазалы топырағында жетпіс сегіз мешіт, он екi ишан бар екен. Десе де, өз алдына дербес қазақ мүфтиятының жоқтығына қайғырып, мешіт-медресе салдыру ісінде өзiнiң барша күш-жігерін аямаған Ерiмбет ақын тілін алмағандарға: «Жер үстiн кәпір алып кетсе –дағы, Дiн аумай келе жатыр бұлжымастан», – деп күйiндi. Пайғамбардың ақ туының астындағы ақиқи дiнді тұтынып, құлшылық етуден басқа ауыр жұмыстыңқалмағанын айтып, жалғаншының түбіне жететiн жан болмайтынын ескертiп, аһ ұрған шайыр үшін «Мысалы, жалғаншының ойлағанға, Саудаға өтпей қалған бір прос тас!», – қана еді.

Ерімбет күллі адамзатқа ислам идеологиясы ұсынған жаңа жүйені насихаттаушы Сыр сүлейлері арасында дамыған ескішіл бағыт – қадим негізінде тәрбиеленіп, герменевтикаға бой ұсынған тәпсіршіл шайыр, софылық тәрбиеге суарылған поэзияның туын көкке көтерген алдыңғы шептегі жаңашылдардың бірі. Ерімбет ағартушылығы исламдағы күрделі мәселелер мен шариғат шарттарын жыр-уағыз арқылы айта отырып халықтың көзін ашып, көкірігін ояту мәселеріне негіздеген. Бұл жерде ескеретін бір жәйт: халыққа жаппай тегін білім беру – ағартушылық идеологияның да, кешегі большевиктік-кеңестік идеологияның да мәдени бағдарламасының желіқазығы – Француз ағарту дәуірінің доктриналарына сүйенетіндігі. Ал, діни-ағартушылық бағыт жәдит тұрғысынан қарастырғанда дінді жаңа заманға бейімдеп, кітаби үрдіс арқылы еуропалық білім үлгісі негізінде уағыздауды жақтайды.

Ол өзінің толғау, дастан, қиссалары арқылы Құран-Кәрім аяттары мен пайғамбар хадистерін тарихтап қана қоймай, таратып, тармақтап, мағынасын түсіндіріп, оны үнемі ұлттық ұғымға сай ұлағаттап отырады. Қадим, яғни, естелік тұрғысынан келгенде діни-ағарту исламдық мораль – ақлақты Құран сүрелеріне сүйене отырып уағыздау, пайғамбар хадистері негізінде шариғат айту, ислам тарихын толғау, дастандарының сюжетіне бөлеп, оны қазақи ұғымдар мен тәлім-тәрбиелік маңызға толы ұлағат сөзіне сіңіріп отыру – Ерімбет шайыр шығармашылығының басты сипаттарының бірі.

Материалдар мен әдістер

Сыр бойы ақын-жырауларына байланысты зерттеу еңбектер аз емес, алайда олар көбіне жалпы шығармашылығына, шығармалары көркемдігіне қатысты болып келеді. Сонымен қатар Сыр сүлейлері шығармашылығындағы ислами құндылықтарға қатысты да бірнеше еңбек бар, алайда, оларда ислами дүниетанымдық өлең-жырлардағы тәрбие, тәлім зерттеу нысанына айналмаған. Сондықтан мақалада А. Байтұрсынұлы, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Б. Кенжебаев, Т. Кәкішов, Н. Келімбетов, Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Ә. Дербісәлин, М. Мырзахметов және т.б. аға буын ғалымдар мен ел тәуелсіздігінен бергі кезде еңбектері жарық көрген А. Жақсылықов [2], Б. Әзібаева [3], М. Әбдуов [4], Д. Сатемирова [5], Ф. Жұмажанова [6], Ұ. Байбосынова [7], Ғ. Тұяқбаев [8], С. Бермағанбетов [9], У. Қалижанұлы [10], Б. Жүсіпов [11], Ұ. Жанбершиева [12], А. Әбдірасылқызы [13] және т.б. ғалымдар ой-пікірлері қорытыла, зерттеу материалы ретінде Ерімбет Көлдейбекұлы шығармалары алынды.

Жұмыста талдау, салыстыру, салғастыру әдістері қолданды.

Нәтижелер

Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ әдебиеті тарихында осы күнге дейін зерттеу нысанына айналмай келе жатқан ислами дүниетанымдық өлең-

жырлардағы тәлім-тәрбие мәселесі зерттеуге алынып, осы көкейтестіліктің әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмей келе жатқандығы көрсетіле отырып, Қарасақал Ерімбет шығармаларына талдау жасау арқылы Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларында ислами дүниетаным мен ұлттық тәрбие ісі тығыз бірлікте екені, ұлттық тәрбиеде олардың шығармалары адам кемелдігі, адам сұлулығы тәрбиесін негізгі бағыт еткені, сол арқылы ұрпақ, ел дамуына үлес қосқаны анықталды. Қарасақал Ерімбет шығармаларының көркем кестесі, тәрбиелік мәні, тәлімдік қуаты мысалдар арқылы дәлелденді.

Талдау

Ерімбет шайыр шығармаларында «Нешеулер әйелінің тілін алып, Айрылып иманынан қадір өтті», – деген діни көзқарасын да ашық айтқан. Біз Ерімбет шайырдың ислам діні тақырыбын көтерген шығармаларын саралай келе, оның мінәжат және насихат үлгісінде көптеп қалам тербегенін аңғарамыз. Бір сөзбен айтқанда, ол өз жырларында ислам дінінің қағидаларына сай Жаратушыға жалбарынып, тілек тілеп, мінәжат етеді. Сонымен қатар, алған діни білімін ізіне ерген шәкірттері мен жалпы көпшілікке үгіт-насихат ретінде өлеңмен жеткізіп отырады.

Мінәжат жырлар Сыр сүлейлері шығармашылығында ерекше орынға ие. Мінәжат» сөзі араб тілінен енген кірме сөз. Н. Оңдасынов құрастырған «Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте» оның мағынасы былай деп берілген: «Құпия намазда құдайға мұңын айтып жалыну, жалбарыну, оны мақтау» [14, 252]. Бұл бір сөзбен айтқанда, құдіреті күшті Жаратушыға жалбарынып, тілек тілеп, дұға қылу дегенге саяды. Аталмыш жырлардың мәселесін теориялық тұрғыда қазақ әдебиеттану ғылымы саласында ең алғаш Ахмет Байтұрсынов көтергені белгілі. Әйгілі «Әдебиеттануытқыш» еңбегінде ол әдебиетті діндар дәуір және ділмәр дәуір деп екіге бөліп көрсетеді де, мінәжатты діндар дәуірі ішінде қарастырады. «Діндар дәуір мұңды, зарлы сөздеріне мінәжат деп ат қойған. Әуелінде мінәжат деп ғұламалардың құдайға айтқан зары, арызы, налысы айтылған. Бара-бара зарлық, мұңлық мағынасына айналып, зарлық өлең сияқты сөздер де мінәжат деп аталатын болған» [15, 150]. Демек, мінәжат – жеке жанр емес, діни әдебиеттің ішіндегі бір түрі. А. Байтұрсынұлының діндар дәуірі ішінде қарастыруының себебі де осыдан болса керек. Мінәжат мәселесінде түбі бір түркі жұртының пайымы ортақ. Татар әдебиетіндегі мінәжат жырлары туралы зерттеуші А. Камалиеваның да пікірі осымен үндес. Өз зерттеуінде ол татар халық әдебиетіндегі ең маңызды жырлардың бірі болған мінәжат өлеңдердің негізгі мағынасы Алланы сүю, Аллаға жалбарыну және дұға қылу тақырыбын қамтиды деп баға береді. Бұл да жоғарыдағы ой-пікірлермен үндеседі. Тағы да айтылатыны бір жәйт – бұл мінәжатқа ақындардың жеке басы үшін ғана

емес, отан мен ұрпақ үшін Алладан тілек тілеген, дұға қылған өлеңдері де жататындығы.

Ерімбет ақын жырларының арқауында күнделікті қолданыстан шығып қалған архаизмдерге толы тілдік-көркемдік қолданыстар көп кездеседі. Осы тұста тағы да айрықша атап өтетін нәрсе – оның жырларына тән ерекшеліктің бірі – суреттеумен қоса мысалдап, баяндап отырудың басымдығы екендігі.

Мәселен, «Тәубе – бұлт, көңіл – тұман, қанағат – күн», «Нәпсі – жар, шайтан – бөрі қорғалаған», «Бай – қайқы, молла – ғазиз, софы – ғафис», «Дәме – арам, жайма қолыңды ешбір жанға», «Еріншек – емсіз кесел, ауру дайын», «Артында ер жігіттің дәулет – перзент», «Ей, Алла, әмірің – парыз, дәдің – қабыл!», «Дүнианың әуелі – гүл, ақыры – ғар» сияқты тіркестер оның білім нәрінің қанықтығының, шайыр шығармаларының халық ауыз әдебиетімен егіз өрім туыстығының белгісі [16, 78–84].

Қарасақал Ерімбет шығармаларынан оның бір Аллаға ғана сенетін мұсылман екендігін, сонымен қатар кезкелген нәрсенің себебі Алла деп білетінін аңғарамыз. Өйткені өзінің «Ісболмас жаратқансыз бір халіхал» атты еңбегінде астрономиялық болсын, географиялық болсын, барлық нәрсе Аллаға мұхтаж екендігін айта келіп, Өз пайғамбарымыздың жүз жиырма төрт мыңпайғамбардың ішіндегі бәрінен де абзал туылғандығын атап өтеді.

«Іс болмас жаратқансыз бір халі-хал!

Айтылған хикаяға құлағын сал,

Әдиәти болсаң мүмкін, кеуіліңе ал!

Аспан, жер астын-үстің болса-дағы,

Іс болмас, Жаратқансыз бір халі-хал!

Боздағы – бір жүз жиырма төрт мың пайғамбардың,

Бәрінен абзал туыпты біздің Мұрсал!

Ғаламда жан беретін болып Сәруар,

Барша ислам саясынан тапты сауал» [16, 67].

Бұл өлеңнің ішіндегі пайғамбарымыздың ауыз екі әңгіменің арасында көп қолданыла бермейтін Мұрсал есімімен атауының өзі шайырдың діни хабарының жоғары екендігіне меңзейді. Сонымен қатар Ерімбеттің өлеңдерінің ішінде азшумақты өлеңдеріне жататын «Ерміндеті» атты өлеңінде Исламның парыздары мен сүннет, уәжіп сияқты амалдар туралы сөз қозғап иманның дәрежесі жоғарылығын, Алла тарапынан түскен төрт кітаптың да танымал екендігін жеткізеді. Адам баласы жалған дүниені біліп бола алмайтынын, күйбең тіршілікке салынып жаныға бермеу керектігін меңзейді ақын. Шыдамдылық пен сабырлылықтан пайғамбарлар арасында да аты мәшһүр болған Аюб пайғамбар туралы айта кетіп ерлерді соның ішінде қазақ ерлерін сабырлылыққа шақырғысы келген сияқты.

«Парыз бен уәжіп, сүннет – ерміндеті,
Иманның, боржа келсе, көп құрметі.
Мағынасы төрт кітаптың мәшһүр болып,
Құранның келді бізге сүре, аяты.
Айлады Халил үшін отты гүлзар,
Сақтады, етпеді кәр, қалын өрті.
Он жеті жыл құрт жесе де тимеді қаш,
Аюбтың тапты сабыр жамал еті.
Еш пенде біліп болмайды фәни халді,
Тең болған күллі ғаламға құдіреті!» [16, 66–67].

Сонымен қатар әлемнің тылсым сыры да осы өлеңде айтылады. Біреулер Ерiмбет өлеңдерiне аскеттiк сипат беруi мүмкiн. Менiң ойымша Қарасақал Ерiмбет аскеттiк сипаттағы ақындардан көшiлгерi шайыр.

«Көз жұмып тәуекелге, дарияны кеш!
Кел, кеуілім, Хақтан қауіп ет, қорықпа құлдан,
Пендеге пенде қылмақшы келсе қолдан.
Әзелде Тәңірім сені сақтаса аман,
Қарсы жүр жанған отқа, қалма жолдан!
Бай – қайқы, молла –ғазим, сопы – ғафис,
Алладан бәй әмірсіз болмайды іс еш.
Тағдырда жазулы істің жоқ жазымы,
Көз жұмып тәуекелге, дарияны кеш!» [16, 70].

Дана халқымызда бабаларымыздан қалған мынадай керемет аталы сөздер бар. «Тәуекел деген – желқайық, мінерсің де жетерсің. Уайым деген – тұңғұйық, батарсың да кетерсің». Әсиеті де, өнегесі де мол осы сөздермен Қарасақал Ерiмбет атамыздың «Көз жұмып тәуекелге, дарияны кеш» атты өлеңі ой тоғыстыратын секілді. Бұл өлеңде ақын Алладан қорқу керектігін, адамнан қорқып қажеті жоқ екенін айтып, онсызда руға бөлінгіш қазақтың жатбауырлық қасиетті болмауын ойлайды. «Қарсы жүр жанған отқа» деп келетін тармақтан біз ақынның пайғамбарлар қиссасынан да терең мағұлматты екенін көреміз. Ол Ибраһим пайғамбардың Алла жолында қорықпай отқа түсіп, аман қалған оқиғасынан үлгі еткен. «Алладан бәйәмірсіз болмайды іс еш» деген тармақта Алла жазған тағдырдан асып ешнәрсе болмайтынын меңзейді. Қазақтың «жазымыштан озымыш жоқ» деген тәмсілін жыр-мағына кестесіне салады.

Шығармаларынан шайырдың өзіне сын көзімен қарайтынын, өзгеден бұрын өзіне талап қоя алатын адам екенін аңғарамыз. Осы қырының өзі ұлы ақын Абаймен қатты ұқсас, бұдан бірін-бірі көрмесе де замандас ақындардың бір соқпақпен жүргені байқалады. Ащы шындықты айту – Аллаға жаққанымен, адамға жаға бермейтінін меңзейді.

Қазақта Иса десен кәпір деп шыға келетіндері кездеседі. «Жалғаншы ерге опа берген емес» деген өлеңінде ақын сол біз атағанқазақы кептен, қазақы түсініктен жоғары тұрғанын және бір дәлелдейді. Бұған ақын өлеңнің мазмұнына үңілсек, анық көз жеткізуге болады:

«Исаны туған емес ерке етіп,
Болды абзал бибі Мария нәпсі тиып.
Жебірейіл әби аттан алып келіп,
Сүлеймен құрды кеңес жұртын жиып.
Келмеген жанды мақұлық қалмаған соң,
Қағазға қайыр болды жанын қиып.
Жаһанға уақытында үкімі жүрген,
Ескендір ағзам еді сонша биік.
Жалғаншы ерге опа берген емес,
Неше ерлер жатыр сондай жерге сиып» [16, 78].

Тек Иса пайғамбар ғана емес, оның анасы Мәриәм туралы, Жебірейіл періштенің, Сүлеймен пайғамбар және оны жаһанға үкімі жүрген уақыты, Ескендір Зұлқарнайн, оның өте биік даңқы туралы айтқанда ондағы оқиғалардың мазмұны Қасиетті кітабымыз Құран сүрелеріндегі аяттармен мағыналас келуі, ол айтылғандардың барлығы өлеңде мағыналы ұйқас табуы таңқалдырмай қоймайды. Бұл айтылғандар біздің Қарасақал Ерімбеттің Құранды жетік меңгерген ғалым болған деп топшылауымызға негіз бола алады. Ақынның «Патшамыз не дер екен бізге сонда?» өлеңін алып қарасақ қазақтың басқа ақындары секілді дүниенің екі келместігіменайтып қана қоймай, өлімнен безінбей, шошынбай, керісінше иманын үйіріп отырады, мұның барлығы өлең өрнегіне түседі.

Қарасақал Ерімбет ақынның келесі өлеңі тәлімге толы, тұңғұйық терең ойлармен көріктенеді. Адамзат баласының бір атасы болып табылатын Адам ата мен әйел біткеннен тұңғыш болып Адам атаның қабырғасынан жаратылған Хауа анамыз туралы жырлайды. «Бел байлап тәуекелге, қойдым калам!» атты осы өлеңінің мазмұнына үңілсек:

«Халық болған әуелі Адам, соң Хауа Ана.
Топырақтан сурет айлап, қылған бінә.
Ғайыптың Меккеменен ортасында
Уәнада көп тұрғызды Хақ тағала.
Төбіреніп суретіне жан кірген соң.
Жебірейіл тағылым берді «Айт, – деп, – сәне!»
Әлһамды оқып Хаққа, «Орныңнан тұр!»
Пейішке пәрмен қылды «Кір!» деп жаңа.
Хауаны сол тараптан жаратқан соң.
Жебірейіл некесін қиды жұптың, ана!

Бес жүз жыл пейіш кезген екі жаннан,
Бір мұндайдан зиян көрді зәрре ғана.
Жұмақтан шайтан сөйтіп шығарған соң,
Көздері жылауменен зарын ала» [16, 82].

Ерімбет ақын өлеңінен оның «Ей, адам баласы! Шыққан жерің мынадай-мынадай ғибрати нәрсеге толы. Әуел баста өмірің шүкіршіліктен басталған. Жаратылысымыздан әйелмен қосылу үрдісі періштенің неке қиуымен басталып, қадірлі болған. Адам дәрежесі пейіште болатындай қадірлі болған, адамзаттың сол қадірін жоғалтпай, сақталып келе жатқан адамгершілік үрдістен аттамай, қадіріңді қашырып алма, Алла берген иманыңды жоғалтпа! Кезінде Адам ата мен Хауа ана ібіліс (малғұнның) азғыруына еріп Жаратушының алдында дәрежесі төмендеген еді. Енді пенде пенденің алдындағы дәрежеңді төмендетіп алма» – деп, имани тұнық өсиет қалдырғанын көреміз. Шайыр шығармаларынан қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды, әділетті қоғам орнауды армандау, елді, ұрпақты адамилыққа, тазалыққа, шыншылдыққа, елжандылыққа, білімге құштарлыққа, сыйластыққа және т.с.с. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға тәрбиелеу мақсаты анық көрінеді. Жалпы, Қарсақал Ерімбет шығармаларындағы ислами дүниетанымдық өлең-жырлардың қайсысын алсақ та тәлім-тәрбиелік мәнге ие және ол жоғарыда айтып өткеніміздей насихаттық және мінажаттық мақсаттағы шығармаларынан анық аңғарылады. Аталған жәйттер Сыр сүлейлері шығармашылығында осы мәселенің арнайы зерттелуі қажеттігін көрсетеді.

Қорытынды

Сонымен жоғарыда айтылып өткен пікірлерімізді жинақтай келе, Ерімбеттің артына қалдырған мұралары қазақ этнопедагогикасын тәлімі мол тәрбиелілігімен, ғылыми құндылығымен толтыратыны даусыз. Ақын жырларының арқауында күнделікті қолданыстан шығып қалған архаизмдерге толы тілдік-көркемдік қолданыстар көп кездеседі. Оның жырларына тән ерекшеліктің бірі – суреттеумен қоса мысалдап, баяндап отырудың басым екенін атап өтуіміз керек. Қазақ ақын-жыраулары шығармашылығында жиі кездесетін жалаң өсиет, дидактикалық, мақал-мәтелдік үлгідегі терме жанры алғаш рет осы Ерімбет шайыр шығармаларында логикалық және көркемдік шеберлік арқылы бұзылып, кейін репродуктивті әдіспен екінші қайтара жүйеленгенде шығыстық поэзия элементтерімен ауыстырылып, терме мазмұн мен түр жағынан жаңарып, қайта жаңғыртылды. Ерімбет Көлдейбекұлы осылайша терменің Шығыс дидактикасы мен діни уағыз түріндегі Сыр бойындағы жаңа үлгісін жасап шықты. Шайыр өлеңдері арқылы кейінгі ұрпақты терең білім алуға, адами тазалыққа, имандылыққа, уақытты босқа өткізіп алмауға шақырады. Ол қазақтың болашағы – жас

ұрпаққа халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тәлім-тәрбиелік ойларын жырлары арқылы жүйелі жеткізеді және ондағы ойды ислами құндылықтар арқылы тиянақтайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Тұяқбаев, Ғ.** Сыр бойындағы діни-ағартушылық ағым өкілдері // Қазақ әдебиетінің ақындық дәстүрі. Халықаралық ғылыми конф. жинағы. – Түркістан, 2009.

2 **Жаксылыков, А. Ж.** Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алматы, 1999.

3 **Азибаева, Б. У.** Казахский дастанный эпос. – Алматы : Ғылым, 1998.

4 **Әбдуов, М.** Қазақтың діни эпосы. 10-01-09 – Фольклортану бойынша филол.ғ.д. дәрежесін алу үшін дайындаған докторлық диссертация авторефераты. – Алматы, 2006.

5 **Сатемирова, Д. А.** Ерiмбет Көлдейбекұлының әдеби мұрасы және ақындық орта дәстүрі. – 10.01.02.–Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындағын диссертациясы. – Алматы, 2001.

6 **Жұмажанова, Ф.** Қазақ әдебиетіндегі шариғат негіздерінің көрінісі. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филол.ғ.канд. дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы. – Астана, 2010.

7 **Байбосынова, Ұ.** Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларындағы ислам тақырыбы. 10.01.02. – Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындағын диссертациясы. – Алматы, 2006.

8 **Тұяқбаев, Ғ.** Қаңлы Жүсіп Қадырбергенұлының әдеби мұрасы. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филол.ғ.канд. дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясы авторефераты – Тараз, 2004.

9 **Бермағанбетов, С.** Діни-ағартушылық және Кердері Әбубәкірдің мұрасы: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 1995.

10 **Қалижанұлы, У.** Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы: Білім, 1998.

11 **Жүсіпов, Б.** Сүлейлер. Монография – Алматы : Арна, 2010.

12 **Жанбершиева, Ұ.** Тұрмағанбет Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы : Арыс, 2013.

13 **Әбдірасылқызы, А.** Қожа Ахмет Йасауидің ақындық әлемі. Монография. – Алматы : «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007.

- 14 Арабша-қазақша түсіндірме сөздік / құраст. Оңдасынов Н. Д. – Алматы : Қазақстан, 1969.
- 15 **Байтұрсынов, А.** Әдебиеттанытқыш. – Алматы : Атамұра, 2003.
- 16 **Көлдейбекұлы, Е.** Слова назидания поколению Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Астана : Фолиант, 2009.

References

- 1 **Тұзақбаев, Ғ.** Сыр бойындағы dini-ағартушылық ағым өкілдері [Representatives of religious and educational movements along the Syr] // Қазақ әдебиетінің ақындық дәстүрі. Халуқаралық ғылыми конф. zhinary. – Түркістан, 2009.
- 2 **Zhaksylykov, A. Zh.** Obrazy, motivy i idei s religioznoj soderzhatel'nost'ju v prozvedenijah kazahskoj literatury: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk [Images, motives and ideas with religious content in the works of Kazakh literature]. – Almaty, 1999.
- 3 **Azibaeva, B. U.** Kazahskij dastannyj jepos [Kazakh Dastan epic]. – Almaty : Fylym, 1998.
- 4 **Әбдуов, М.** Қазақтың dini jeposy [Kazakh religious epic]. 10-01-09 – Fol'klortanu bojnynsha filol.f.d. дәрежесін алу үшін дайындаған докторлық dissertaciya avtoreferaty. – Almaty, 2006.
- 5 **Satemirova, D. A.** Erimbet Kөлдейбекұлының әдеби мұрасы және ақындық орта дәстүрі [Literary heritage and traditions of the poetic environment of yerimbet Koldeybekuly]. – 10.01.02. – Қазақ әдебиеті бойынша filologija ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған dissertaciјasy. – Almaty, 2001.
- 6 **Zhymazhanova, F.** Қазақ әдебиетіндегі sharifat negizderiniң көринісі [Reflection of the foundations of Sharia in Kazakh literature]. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша filol.f.kand. дәрежесін алу үшін дайындаған dissertaciјasy. – Astana, 2010.
- 7 **Bajbosynova, Y.** Сыр бойы ақын-zhyraulary shyғarmalaryндағы islam тақырыбы [The theme of Islam in the works of poets-zhyrau of Syrdarya]. 10.01.02. – Қазақ әдебиеті бойынша filologija ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған dissertaciјasy. – Almaty, 2006.
- 8 **Тұзақбаев, Ғ.** Қанлы Zhүсір Қадырбергенұлының әдеби мұрасы [Literary heritage of kanly Zhusip Kadyrbergenovich]. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша filol.f.kand. дәрежесін алу үшін дайындаған dissertaciјasy avtoreferaty – Taraz, 2004.
- 9 **Bermaғанbetov, S.** Dini-ағартушылық және Kerderi Әбубәкірдің мұрасы [Religious and educational and heritage of Kerder Abubakir] : filol. ғыл. kand. avtoref. – Almaty, 1995.

10 **Қалізһанұлы, У.** Қазақ әдебиетіндегі dini-ағартушылық ағым [Religious and educational trends in Kazakh literature]. – Алматы : Bilim, 1998.

11 **Zhysipov, B.** Sylejler [Solomon]. Monografija – Алматы : Arna, 2010.

12 **Zhanbershieva, Ұ.** Тұрмағанбет Изтілеуовтің әдеби мұрасы [Literary heritage of turgaganbet Iztileuov]. – Алматы : Arys, 2013.

13 **Әбдірасылқызы, А.** Қозһа Ahmet Jasauидің ақындық әлемі [The poetic world of Khoja Ahmed Yasawi]. Monografija. – Алматы: «КІЕ» lingvoeltanu innovacijalyқ орталығу, 2007.

14 Arabsha-қзақаша тусиндирме сөздик [Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary] /құраст. Оңдасунов N.D. – Алматы : Қазақстан, 1969.

15 **Bajtyrsynov, A.** Әдебиеттануғыш [Literary critic]. – Алматы : Atamұra, 2003.

16 **Koldejbekuly, E.** Ұлағат сөзім ұғраққа [Words of edification to the generation]. – Astana : Foliant, 2009.

Материал 09.06.23 баспаға түсті.

*Б. Оспанов

Кызылординский университет имени Коркыт Ата,

Республика Казахстан, г. Кызылорда.

Материал поступил в редакцию 09.06.23.

ВОСПИТАНИЕ В ИСЛАМСКИХ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЕРИМБЕТА КОЛДЕЙБЕКУЛЫ

В статье рассказывается о поэте, жившем в окрестностях Сырдарьи и Аральского моря, следовавшем принципам исламского мировоззрения, основоположнике литературы шайыров, главным направлением которой была религия. Эти произведения имеют особое значение в истории казахской литературы последней четверти XIX века и начала XX века. В этих религиозно-познавательных произведениях пропагандировались стихи Корана и хадисы Пророка Мухаммеда, воспевались человечность, нравственность, зывали к гражданскому мнению, формировали представление о жизнедеятельности жителей Сырдарьи в мусульманском контексте. Выходцем из Сырдарьи был Еримбет Колдейбекулы, занимающий особое место в религиозно-просветительском направлении последней четверти XIX века и начала XX века. Традиционный, дидактический, фольклорный, образцовый жанр терме, часто встречающийся в творчестве казахских поэтов, впервые был обновлен в произведениях

Еримбета. Поэт логическим и художественным мастерством, затем репродуктивным методом, систематизируя во второй раз, заменив элементы восточной поэзии, изменил содержание и форму терме. Его обновленные произведения предложили исламскую идеологию всему человечеству и одновременно старую традицию жителей Сырдарьи – воспитание на основе кадима. Он был погружен в герменевтику и был одним из первых новаторов, вознесших до небес, знамя поэзии, пропитанной софистическим воспитанием, рассказывая через проповедь о сложных проблемах и условиях шариата в исламе, что открывало глаза и пробуждало у народа вопросы. В произведениях Еримбета воспевались мечты о благополучии народа, о построении справедливого общества, о стремлении к человечности, чистоте, честности, благородству, знаниям, взаимоуважению и др. В статье доказывается на конкретных примерах, что произведения Еримбета имели своей целью воспитание и формирование нравственных качеств человека.

Ключевые слова: Еримбет шайыр, исламское мировоззрение, духовность, воспитание человека, воспитание нации.

*B. Ospanov

Korkyt Ata Kyzylorda University,
Republic of Kazakhstan, Kyzylorda.
Material received on 09.06.23.

EDUCATION IN THE ISLAMIC WORLDVIEW WORKS OF YERIMBET KOLDEIBEKULY

The article tells about the poet who lived in the vicinity of the Syrdarya and the Aral Sea, who followed the principles of the Islamic worldview, the founder of Shayyr literature, which main focus was religion. These works are of particular importance in the history of Kazakh literature of the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century. In these religious and educational works, the verses of the Koran and the hadiths of the Prophet Muhammad were propagated, they sang of humanity, morality, appealed to civil opinion, formed an idea of the life of the inhabitants of the Syrdarya in the Muslim context. Yerimbet Koldeibekuly was a native of the Syrdarya, who occupied a special place in the religious and educational direction of the last quarter of the 19th century and the beginning of the 20th century. The traditional, didactic, folklore, exemplary terme genre,

often found in the works of Kazakh poets, was first updated in the works of Yerimbet. The poet, by logical and artistic skill, then by the reproductive method, systematizing for the second time, replacing the elements of oriental poetry, changed the content and form of terme. His updated works offered the Islamic ideology to all mankind and at the same time the old tradition of the inhabitants of the Syrdarya – education based on kadim. He was immersed in hermeneutics and was one of the first innovators who raised to the skies the banner of poetry, saturated with sophistic education, telling through a sermon about the complex problems and conditions of Sharia in Islam, which opened the eyes and aroused questions among the people. In the works of Yerimbet, dreams of the well-being of the people, of building a just society, of striving for humanity, purity, honesty, nobility, knowledge, mutual respect, etc. were sung. The article proves with concrete examples that the works of Yerimbet were aimed at educating and shaping the moral qualities of a person.

Keywords: Yerimbet shayyr; Islamic worldview, spirituality, education of a person, education of a nation.

Теруге 09.06.2023 ж. жіберілді. Басуға 30.06.2023 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,18 МБ RAM

Шартты баспа табағы 22,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4100

Сдано в набор 09.06.2023 г. Подписано в печать 30.06.2023 г.

Электронное издание

3,18 МБ RAM

Усл. печ. л. 22,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4100

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz